

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL TRAINING OF MILITARY OFFICERS FOR THE PERFORMANCE OF DUTIES IN WARFARE

У статті обґрунтовано необхідність психологічної підготовки військовослужбовців до виконання обов'язків в умовах бойових дій.

Представлені дані з досвіду ведення бойових дій, які були отримані дослідниками та психологами в ході проведення Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних Сил, з огляду на досвід закордонних держав, які беруть участь у локальних конфліктах, миротворчих місіях. Основна увага приділяється деструктивним факторам середовища ведення бойових дій, питанню оперативного входження психіки військовослужбовця до нової системи існування, яка викликає хронічний стан психологічної напруги та вимагає постійної адаптації психіки військовослужбовця до умов конкретного бойового завдання. Висвітлена проблема професійної підготовки військовослужбовців під час дії воєнного стану як комплексного показника, що визначає й забезпечує підтримання необхідного рівня психологічної готовності до виконання бойових завдань за призначенням та спрямована на пошук особистісних ресурсів щодо успішного подолання наслідків негативної дії бойового стресу.

Описані ключові складники професійно-психологічної підготовки, а саме психологічна стійкість та психологічна готовність військовослужбовців, які мають фундаментальне значення для ведення бойових дій. Визначено багатогранність поняття психологічної стійкості як інтегрального, динамічного утворення особистості; наведено перелік стрес-факторів, які негативно впливають на психологічну стійкість військовослужбовця.

Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України розглядається з позиції максимального зниження психологічних втрат у військах. Визначається першочерговість формування необхідних для виконання завдань морально-психологічних та бойових якостей, готовності до впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників бою, створення сприятливих соціальних умов діяльності як факторів зменшення посттравматичних стресових розладів військовослужбовця у процесі професійної діяльності.

Ключові слова: психологічна стійкість, психологічна підготовка, бойові дії, військовослужбовці.

The article is substantiated the need for psychological training of military personnel for activities in combat conditions.

Data are presented from the experience of conducting military operations, which were obtained by researchers and psychologists during the anti-terrorist operation and the Operation of the United Forces, taking into account the experience of foreign countries participating in local conflicts and peace-keeping missions. The main attention is paid to the destructive factors of the environment of hostilities, to the question of the operative entry of the soldier's psyche into a new system of existence, which causes a constant state of psychological tension and requires constant adaptation of the soldier's psyche to the conditions of a specific combat task. The problem of professional training of military personnel during martial law is highlighted as a comprehensive indicator that determines and provides the complex indicator of the necessary level of psychological readiness to perform combat tasks as assigned and is aimed at finding personal resources to successfully overcome the negative effects of combat stress.

The key components of psychological training are described: a psychological stability and a psychological readiness of military personnel, which are of fundamental importance for conducting combat operations. The multifacetedness of the concept of psychological stability is determined as an integral, dynamic personality formation; a list of stress factors that negatively affect the psychological stability of a serviceman is given.

Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine is considered from the point of view of the maximum reduction of psychological losses in the troops, the priority of the formation of the necessary moral and psychological and combat qualities necessary for the performance of tasks, readiness for the influence of objective and subjective factors of combat, the creation of favorable social conditions of activities as factors in reducing post-traumatic stress reactions of a serviceman in the process of professional activity.

Key words: psychological stability, psychological preparation, military operations, military personnel.

УДК 159.9:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.43>

Абдулхалікова Т.Г.

аспірантка

Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Сьогодні у світі спостерігається тенденція до зростання загроз міжнародній безпеці, стрімкого загострення воєнних конфліктів, інтенсивного охоплення світу локальними війнами та зонами напруже-

ності [8, с. 14]. Ситуація в Україні характеризується невизначеністю та складністю, переглядом національних кордонів поза нормами міжнародного права з боку держави – агресора. Застосування сили і погрози знов у прак-

тиці міжнародних відносин, і це гостро відчувається та загострюється на території України з моменту повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році.

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та з метою забезпечення оборони держави Президентом України було підписано Указ № 69/2022 від 24.02.2022 щодо оголошення та проведення мобілізації [10]. Військовослужбовці, які були призвані саме під час мобілізації, відповідно, не мають мінімальної психологічної підготовки до функціонування в умовах діяльності в межах допустимих навантажень. До того ж психіка осіб, які в переважній більшості не мали безпосереднього відношення до армії і були призвані під час мобілізації, є достатньо вразливою до несприятливих чинників бойової діяльності [7, с. 1]. Протиріччя ситуації полягає у тому, що виконання службових задач є важливим чинником боєготовності військової частини, підрозділу; суттєво впливає на здатність виконувати покладені функціональні обов'язки за посадою та ефективно вирішувати поставлені завдання в бойовій обстановці [3, с. 13].

У бойовій обстановці події відбуваються швидкоплинно, напружено та з високою інтенсивністю, виникають постійні фізичні навантаження та непередбачувана обстановка, втома і психологічна напруга. Людина, яка потрапила в бойові дії, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники та інформацію, яку може отримати з зовнішнього середовища шляхом аналізаторів, а психологічно підготовлений військовослужбовець підсвідомо сприймає не тільки прямі показники, але й непрямі ознаки бою. Він в умовах спотвореної інформації швидко приймає рішення і діє за відомою логічною схемою.

Досвід проведення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на території Донецької і Луганської областей показує, що результат виконання бойових завдань підрозділами ЗС України залежить, насамперед, від психологічної підготовки особового складу, яка забезпечується професійним відбором, професійною підготовкою фахівців до ефективної та безпечної діяльності та безпосередньою професійною діяльністю [3, с. 39-40].

Мета – обґрунтувати необхідність психологічної підготовки військовослужбовців до діяльності в умовах бойових дій.

Виклад основного матеріалу. В галузі військової психології бойову діяльність розуміють як специфічну сферу діяльності, яка потребує значних, іноді, навіть, граничних напружень та мобілізацію фізичних, духовних та морально-психологічних здібностей особистості.

Сутністю психологічної підготовки є підвищення психологічної стійкості і надійності осо-

бового складу, його психологічної підготовленості; перетворення факторів бою у знайомі, очікувані (адаптування); розвиток у особового складу готовності до зустрічі з новим, раптовим і здатності швидко перебудуватись відповідно до обставин [8, с. 38]. Зазначається, що важливим чинником формування психологічної стійкості є психологічна підготовка, яка забезпечує функціонування психічних процесів і прояв різних сторін особистості у складних умовах діяльності, підвищує професійну боєдатність та створює умови високоефективного прояву набутих професійних знань та вмій [8, с. 108].

Щодо психологічної стійкості, то її розглядають як інтегративне утворення особистості, що проявляється у спроможності надійно та ефективно діяти, протистояти деструктивним емоційним станам в умовах виконання професійних завдань за призначенням [9, с. 24]. Стійкість розглядають як здатність зберігати в дестабілізуючих умовах і цілісність, і мінливість або гнучкість, пластичність їх «психічного матеріалу» до самоорганізації власної поведінки в стресових ситуаціях [6, с. 64-65]. Саме ці цілісні інтегровані утворення формують та визначають поведінку особового складу у бойових умовах, визначають здатність особистості включатися, переживати складні умови середовища, співіснувати з негативним ставленням до норм і вимог правил ведення війни.

Кокун О. М. із співавторами психологічну стійкість визначають як динамічний, гнучкий до тренування стан, який дозволяє вчасно та адекватно реагувати на складнощі, негативні стрес-чинники, непередбачувані зміни в обстановці, адаптуватися до ситуацій небезпеки з оптимальним збереженням високої продуктивності в професійній діяльності [5, с. 9]. Зрозуміло, що в бойовій обстановці складнощі та напруженість суттєво збільшуються.

Гнучкість психологічної стійкості військовослужбовця визначається ступенем впливу як сукупності стрес-чинників, так і переважним впливом домінуючими факторами, і подоланням психологічної напруги певними сукупними характеристиками особистостями, оптимальними до умов, що виникли [5, с. 14].

Відповідно до даних Штабу Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на території Донецької і Луганської областей 90% військовослужбовців у бойовій обстановці відчувають страх у виразній формі (45% з них – блювання, небажане виділення сечі та калу), при цьому у 30% із них пік страху відмічався перед боєм, у 35% – у бою. Лише 15% особового складу може вести вогонь по противнику. Якщо до цієї частини безпосередньо діючих бійців додати тих, хто проявляє ініціативу, то відсоток реальних учасників бою може

бути доведений до 25%. [11, с. 3]. Блінов О.А. у результаті анкетування воїнів встановив, що прицільний вогонь у першому бою здатні вести лише 40% комбатантів, а у наступних боях 56,74 % бійців, завжди були готові до бою 51,3 % військових [1, с. 394].

У 10-25% особового складу страх не проходить і після бою, а переростає у бойову психологічну травму [4, с. 16; 11, с. 8]. Не готові воювати з психологічних причин 24,09 % комбатантів. У наслідок впливу травматичного стресу психогенні втрати в підрозділах за один місяць можуть скласти 31,0 % від загальної чисельності особового складу [1, с. 399].

Пік боєздатності підрозділу припадає на 10-20 добу бойових дій, потім вона катастрофічно знижується і через 30-40 діб боїв підрозділ треба виводити на відновлення [11, с. 5]. Тривалість сну 3 години на добу протягом 9 днів робить небоєздатним 10% особового складу; сон 1,5 години на добу дає можливість зберегти боєздатність військовослужбовців лише протягом 6 днів. При повній відсутності сну на четверту добу 100% особового складу втрачають боєздатність [8, с. 136]. За думкою опитаних військовослужбовців, війська зупиняють активні бойові дії при втратах у наступі в 56,11 % військовослужбовців від загальної чисельності особового складу, в обороні 63,89 %. Максимальний термін перебування військовослужбовців у районі бойових дій повинен складати, на думку воїнів, 5,2 місяців [1, с. 399]. І вже через 8-12 місяців війни серед особового складу мають місце прояви гострих невротичних станів і неможливості воювати далі [11, с. 5].

Сьогодні обстановка та поставлені завдання вимагають проведення наступальних дій щодо противника-агресора, який активно обороняється та займає підготовлену оборону.

Вважаючи на вищевикладене, психологічна готовність особистості та підрозділу до ведення бойових дій є основною умовою успішності виконання бойових завдань. На сьогодні в умовах ведення війни особовий склад підрозділу зацікавлений у підвищенні рівня ефективності професійної діяльності із збереженням їх психічного здоров'я під час виконання бойових завдань.

Проблему психологічної підготовки стосовно її значення для ефективності діяльності в складних та екстремальних умовах у своїх працях розглядає достатньо багато науковців як в Україні, так і за кордоном (Блінов О., Лозінська Н., Пішко І., Кокун О., Овчинніков Б., Литкін В., Тімченко О., Дунін Г., Войтенко О. та ін.), але питання психологічної готовності до впливу стресових факторів в умовах бойових дій військовослужбовців, які були призвані по мобілізації та не мають досвіду діяльності

військової служби залишаються неоднозначними.

Військова діяльність є специфічною за своєю структурою, цілями, мотивами та засобами, способами і прийомами, зовнішніми і внутрішніми умовами здійснення. Її головною метою є підготовка до бойових дій проти агресора в мирний час, у воєнний час – мобілізація всіх матеріальних та людських ресурсів країни для відбиття збройної агресії; завдання поразки агресору; позбавлення противника можливості продовжувати війну; припинення воєнних дій за умов, вигідних Україні [8, с. 20].

Серед основних чинників, що впливають на психологічну підготовленість військовослужбовця, слід відмітити етапність професійного навчання та опанування військовою діяльністю, отримання фаху або військово-облікової спеціальності. У військовий та мирний час ці періоди різні за тривалістю навчання. У мирний час або особливий період військовослужбовець за контрактом набуває базові військові вміння та навички на протязі 3-ох місяців і опановує військову спеціальність за фахом не менше ніж 1,5 місяців та в подальшому проходить злагодження у підрозділі. У військовий час ці періоди скорочуються до 14 днів, а опанування фахом – від 7 до 20 днів (в залежності від складності спеціальності). Таким чином, заходи підтримання навченості, базовий період підготовки та період інтенсивної підготовки у військових частинах суттєво зменшуються, і супроводжується негативним емоційним переживанням, великим нервово-психічним перевантаженням, стресом та зниженням життєстійкості. Аналізуючи ці дані, можна сказати, що військовослужбовець не завжди може застосовувати набуті знання у практичній діяльності, що в свою чергу, призводить до прояву негативних чинників з боку професійної діяльності. Зокрема, спостерігається низький рівень самостійного вирішення поставлених задач, невпевненість у власних діях, стурбованість, повільна оцінка бойової обстановки, що постійно змінюється, оцінка власної діяльності як незадовільної, вразливість до наслідків бойової діяльності, і як наслідок – зниження повноцінного виконання бойових завдань. Саме у цих умовах потрібні потужні мотиви, які б спонукали військовослужбовця стійко долати вплив негативних факторів в ході виконання поставлених бойових завдань.

Навички, набуті під час професійної підготовки повинні відрізнятися високим рівнем стабільності (бути автоматизованими), залученням мінімальних зусиль і виконуватися у несприятливих умовах як зовнішнього середовища, так і при сильних емоційних переживаннях.

Головним завданням офіцера-психолога чи заступника командира з морально-психологічного забезпечення є створення комплексу безперервно здійснюваних заходів щодо формування, зміцнення і розвитку психологічних якостей у військовослужбовців, що забезпечують їх високу психологічну стійкість і готовність виконувати поставлені завдання у складних та жорстких умовах. Провідним завданням є формування у особового складу здібності переносити великі нервові навантаження і зберігати боєздатність в обстановці сильних психотравмуючих чинників, насамперед – непередбачуваності бойових дій та їх тривалості; наявності загрози для здоров'я і життя; постійних втрат особового складу, поранень та ушкоджень серед убитих співслужбовців внаслідок застосування противником потужної зброї; ізоляції (недостатності та невизначеності інформації – інформаційної блокади; перебування в ізольованих укриттях або відрив від основних сил; перебування у складі екіпажів бойових машин); дій на ворожій або замінованій території, під масованим вогнем супротивника; загрози оточення, полону; жорстокості, брутальності ворога; постійного вогневого ураження штурмової авіації та артилерії; складних погодних умов (холоду, спеки, опадів, туману); складної місцевості (болото, обмежена видимість); зміни часу сну; наявності виснаженості, поранень, захворювань; тривалих маршів та бойових дій; несправності озброєння та військової техніки; нестачі набоїв, їжі, води; відсутності зв'язку з командуванням, порушення комунікації між підрозділами; наявності конфліктів у підрозділах; тривалої депривації життєвих потреб; дефіциту часу на прийняття рішень; зараженості на бойовий стрес; негативного ставлення до війни, почуття психічної (фізичної) безпорадності; недооцінки можливостей ситуацій та перебільшення її небезпеки; відсутності бойового досвіду, помилки у бойових діях [2, с. 142; 3, с. 18; 5, с. 14; 7, с. 67-68; 8, с. 105; 11, с. 4]. Усі ці стрес-чинники можуть викликати значні зміни у психологічних станах та особистісних особливостях військовослужбовця, які виконують завдання в зоні ведення бойових дій [12, с. 244].

На сьогодні основними завданнями психологічної підготовки військовослужбовців в умовах дефіциту часу залишається формування у них психологічної стійкості до психотравмуючих факторів сучасної війни; навчання їх методам попередження психотравмування, саморегуляції; виявленню ознак психологічної травми, надання першої допомоги при гострих стресових станах; створення передумов високої бойової активності особового складу; адаптація військовослужбовців до бойових умов, навчання їх основним способам самозахисту.

У багатьох дослідженнях підтверджується фактор впливу фізіологічної стійкості та фізичної підготовки не тільки на загальну готовність, але й на психологічну готовність й стійкість до діяльності в умовах бойових дій [5, с. 17-18].

Слід зауважити, що з початком бойових дій професійна підготовка спрямовується на здобуття воїнами не тільки бойового досвіду і бойової майстерності, а й включається у системний психологічний супровід бойової діяльності, оскільки, повністю передбачити динаміку змін в емоційному, психологічному станах військовослужбовця та визначити реакції на стресори неможливо.

Кожен учасник бойових дій відчуває вплив бойового стресу, який виникає ще до прямого контакту із загрозою життю та продовжується до виходу із зони бойових дій. Участь у бойових діях розглядається як стресор, травматичний практично для будь-якої людини – вплив стресової ситуації може проявлятися і відразу, і через певний проміжок часу.

Досвід проведення ООС переконливо показав, що в умовах сучасної війни ефективно використання військ (сил) визначається не тільки результатами підготовки особового складу, а перш за все – психологічними якостями військовослужбовців, прогнозом їх психологічних можливостей в бою, можливістю відновлення психіки військовослужбовця після дії факторів бойового середовища [7, с. 59]. Навіть перебування в зоні забезпечення діяльності військ до ведення бойових дій, на передових пунктах управління та основних командних пунктах управління військами відноситься до екстремальних ситуацій, де військовослужбовець постійно перебуває в найсильнішому психоемоційному стресі і долає його вольовими зусиллями [12, с. 245]. Дослідниками було встановлено, що багато військовослужбовців не витримують надмірних психічних навантажень, і саме тому психологічну підтримку військовослужбовців потрібно здійснювати на всіх етапах їх бойової діяльності [7, с. 59].

За даними Н. Лозінської, психологічна травматизація у військовослужбовців пов'язана з фактором інтенсивності ведення бойових дій та тривалістю перебування в зоні ведення бойових дій [2, с. 142; 7, с. 67]. На думку Блінова О.А. "бойовим стресом є стан психічного напруження військовослужбовців у процесі їх адаптації до умов бойової діяльності з використанням ресурсного потенціалу" [1, с. 61]. Тривалий бойовий стрес невисокої інтенсивності може сприяти підвищенню бойової активності. У подальшому бойовий стрес невисокої інтенсивності або стає звичним для учасників бойових дій, або переходить у бойовий стрес підвищеної інтенсивності, який утруднює діяльність як окремого військовослужбовця, так і підрозділу в цілому [2, с. 142].

Ситуація бойових дій є дуже мінливою, її динаміка протікає без участі особистості, провідним її параметром є невизначеність впливу стресора та повторення події, перевизначення межі людських можливостей. Необхідність граничної напруги всіх сил знижують бойову ефективність особового складу та сприяють розвитку у військовослужбовців негативних психічних станів, проявами яких можуть бути невпевненість, пригніченість, апатія, розпач, приреченість, занепокоєння, тривога, боязнь та страх [3, с. 4].

У бойовій обстановці деструктивні фактори середовища при веденні бойових дій та обставини ситуації зумовлюють прояв усіх фізичних та психологічних якостей особистості. Військовослужбовець змушений звикати до обставин та оточення, незважаючи на несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [12, с. 245]. Неможливість людини адаптуватися до нової системи існування, її деперсоналізація, слабкість вольових ресурсів викликає дезорганізацію військовослужбовця, негативно впливає на професійну діяльність та здійснення морального вибору особистості, що вимагає корекції поведінки в умовах ведення бойових дій. Участь у бойових діях суперечить інстинкту самозбереження людини, провокує на дії всупереч природним потребам [4, с. 4].

Отже, наявність професійної підготовки військовослужбовців не може гарантувати їхньої психологічної безпеки, але забезпечує формування готовності до діяльності в умовах бойового зіткнення – «формування навичок безпечної поведінки до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, що різко змінюється, під час тривалої нервово-психологічної напруги» [8, с. 7], створює необхідні передумови здатності адаптуватися до стресових ситуацій.

Зацікавленість науковців темою психологічної готовності до виконання бойових завдань в умовах прямих бойових зіткнень (у стані війни) зумовлена необхідністю підвищення рівня ефективності професійної діяльності військовослужбовців та збереження їх психічного здоров'я в подальшому.

Висновки. Бойова діяльність висуває високі вимоги щодо професійної підготовленості військовослужбовців. Психологічна підготовка є важливою складовою професійної підготовки військовослужбовця, що забезпечує психологічну стійкість особового складу до умов сучасної війни. На сьогодні серйозною проблемою у військах є недостатній рівень психологічної підготовки призваних за мобілізацією військовослужбовців до психотравмуючих факторів війни. Гостро постають питання щодо формування необхідного рівня психологічної стійкості та готовності

до виконання бойових дій. Психологічна підготовка є вагомим компонентом зменшення бойових та небойових втрат, оптимального використання особистісного потенціалу військовослужбовців, збереження їх психічного здоров'я, підвищення боєздатності підрозділу. В умовах ведення війни актуальним є прогнозування психогенних втрат підрозділу та проведення ефективної професійної підготовки за короткий проміжок часу.

Психологічну готовність військовослужбовців розглядають як результат оволодіння ними новою реальністю, який супроводжується успішним виконанням поставлених бойових завдань, адаптацією до екстремальних умов, набуттям здатності долати наслідки травматичних подій, і який визначається індивідуально-психологічними особливостями, професійною та когнітивною готовністю до ведення бойових дій.

Таким чином, основною метою психологічної підготовки військовослужбовців є формування у особового складу психічної стійкості та психологічної готовності до бою (виконання завдань за призначенням) як одного із ключових факторів ефективності виконання ними бойових завдань.

Перспективи подальших досліджень доцільно спрямувати на пошук нових резервів, програм психологічної підготовки та психологічних стратегій для досягнення здатності особового складу до продуктивної взаємодії із зовнішнім середовищем для досягнення високого рівня функціонування в умовах бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блінов О.А. Психологія бойового стресу: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук : 19.00.04. Київ, 2020. 660 с.
2. Войтенко О.В. Психологічні наслідки бойового стресу. *Актуальні потреби психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: зб. наук. праць за мат. Всеукраїнського наук. – практ. круглого столу. м. Ірпінь, 24 берез. 2017р. Ірпінь, 2017. С. 13 -22.
3. Білошицький В.І., Гангал А.В., Стукан С.О., Бех С.М. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: навчально-методичний посібник. 2-ге вид., доп. І перероблене. Київ, НТТУ"КПІ імені Ігоря Сікорського", 2020. 138 с.
4. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій : метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 88 с.
5. Кокун О.М. та ін. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій: метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.
6. Левенець А.Є. Психологічні засоби підвищення професійно-психологічної стійкості працівників пенітенціарних закладів. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. Випуск 2. 2017. С. 62-69.

7. Лозінська Н.С. Особливості психологічної травматизації військовослужбовців-учасників АТО: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук: 19.00.09. Харків, 2019. 260 с.

8. Методичні рекомендації щодо проведення психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України. Генеральний Штаб Збройних Сил України. Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України. Київ, 2012. 146 с.

9. Неурова А.Б. Емпіричне дослідження особливостей психологічної стійкості військовослужбовців – учасників операції об'єднаних сил. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 4. 2019. С. 23-29.

10. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 № 69/2022. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413> (дата звернення 20.10.2022).

11. Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань антитерористичної операції (порадник для офіцерів та сержантів). Штаб АТО, 2014. 21с.

12. Ушакова І.М., Чернова О.В. Проблема психологічної реабілітації працівників ДСНСУ, які виконували свої професійні обов'язки в зоні збройного конфлікту. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Випуск 19. 2016. С. 243-251.